

George Devereux

*From Anxiety to Method in the Behavioral Sciences**

JOHAN HEILBRON

In de onuitputtelijke stroom beschouwingen over wetenschappelijk onderzoek is George Devereux's *From Anxiety to Method* een van de meest intrigerende. Devereux's studie, die slechts door weinigen is opgemerkt, gaat over een essentieel onderdeel van onderzoek: het waarnemen en interpreteren van gegevens die door de onderzoeker zelf verzameld zijn. Het is hem niet te doen om pasklare data, afkomstig uit bestaande gegevensbestanden, die volgens gestandaardiseerde procedures worden bewerkt; dat is een vak apart met eigen problemen en verdiensten. Devereux heeft het over de duiding van ruw, pas door langdurige inspanningen verkregen materiaal dat vatbaar is voor heel uiteenlopende interpretaties. Zo bevat zijn boek een inventaris van meer dan vierhonderd gevalbeschrijvingen van observaties en duidingen, voornamelijk ontleend aan antropologisch veldwerk, en in mindere mate aan reisverslagen, historische documenten, psychoanalytische of psychiatrische verslagen. Tot de besproken *cases* behoren beroemde gevallen van veldwerk, maar ook onbekend gebleven en nooit gepubliceerd onderzoek. Geregeld put Devereux ook uit zijn eigen veldwerk en uit zijn praktijk als psychoanalyticus.

De gevallen die hij bespreekt hebben met elkaar gemeen dat ze meervoudig en meerduidig zijn, en dat de onderzoeker zich bij de interpretatie ervan niet kan verlaten op algemeen aanvaarde wetmatigheden of standaardprocedures. Het onderzoeksproces is een kwetsbare aangelegenheid. Het materiaal is weerbarstig, de vereiste werkzaamheden zijn vaak lastig en geregeld gaat er van alles mis. Devereux geeft een voorbeeld van zo'n mislukking die de strekking van zijn betoog goed weergeeft. Het betreft een jonge antropoloog bij wie de studiekeuze aanleiding was voor een hevig conflict met zijn vader. Ondanks hardnekkige tegenstand zette de jongen door. De studie eenmaal voltooid hebbende, begon

* The Hague: Mouton, 1967

hij vol vertrouwen aan een onderzoeksproject waarbij hem de taak toekwam de plaatselijke verwantschapsverhoudingen in kaart te brengen. Het maken van aantekeningen viel hem echter onverwacht zwaar, hij had moeite met het doen van observaties en ondanks herhaalde pogingen lukte het hem niet om greep te krijgen op zijn materiaal. Uiteindelijk moest hij het onderzoek voortijdig afbreken, in verwarring en zonder te doorgronden wat er verkeerd was gegaan.

Het voorbeeld laat zien dat onderzoek een relatie veronderstelt tot het object die afhankelijk is van voorwaarden die vrijwel altijd onbesproken blijven. Onderzoekers maken – in mindere of meerdere mate – deel uit van de verhoudingen die ze bestuderen. In die betrokkenheid kunnen ze verstrikt raken: ze kunnen verlamd worden door gevoelens van angst en onzekerheid, door schaamte of zich mee laten voeren door hun fantasieën en fascinaties. Dat weten ze doorgaans te voorkomen door kunstgrepen toe te passen die het materiaal en de uitleg daarvan minder gevoelig, minder pijnlijk maken. Ongemerkt maar buitengewoon vindingrijk worden bepaalde aspecten van het bestudeerde object over het hoofd gezien, miskend, gebagatelliseerd. De uitleg wordt gezocht in een voor de onderzoeker of begeleider aanvaardbare richting, concurrerende duidingen worden afgeweerd, mogelijke tegenwerpingen geneutraliseerd.

Devereux bespreekt deze mechanismen aan de hand van een lange reeks van voorbeelden die hij in de loop van meer dan dertig jaar heeft verzameld. Het gaat hem daarbij niet om de psycho-sociale mechanismen als zodanig (afweer, verdringing, projectie en dergelijke) – die zijn genoegzaam bekend –, alswel om de werking ervan in het onderzoeksproces en om de gevolgen daarvan voor de kennisvorming. Dat was vóór Devereux niet eerder zo indringend ontleed.

De weinige eerdere pogingen in deze richting missen zowel de empirische precisie als de analytische systematiek die Devereux aan de dag legt. De Franse wetenschapstheoreticus Gaston Bachelard pleitte al eerder voor een 'psycho-analyse van objectieve kennis' (merkwaardig genoeg verwijst Devereux nergens naar Bachelards werk). In *La formation de l'esprit scientifique* (1938) laat Bachelard zien dat het ontstaan van de moderne natuurwetenschap een breuk betekende met een reeks van metaforen en redeneringen die nog volop voorkomen in wetenschappelijke boeken uit de achttiende eeuw. De stringente begripsvorming van de moderne natuurkunde vereist van de beoefenaren niet alleen een langere en meer gespecialiseerde scholing, maar ook een affectieve catharsis. Bepaalde genoegens – esthetische, utilitaire, sociale – hebben natuurkundigen zich moeten ontzeggen. Hoewel Bachelards analyse nog in vele opzichten verhelderend is, komt zijn psychoanalytische duiding toch niet veel verder dan creatieve impressies en ad hoc-verklaringen.

Op het eerste gezicht gaat Devereux misschien niet veel systematischer te werk. Door de lange reeks van gevalbeschrijvingen maakt Devereux's betoog af en toe een fragmentarische indruk. Toch is dat gezichtsbedrog. Want behalve de bewonderenswaardige volharding waarmee Devereux zijn cases heeft verzameld, vond hij ook een algemene noemer voor zijn casuïstiek. Onderzoeksmateriaal in de mensenwetenschap kent twee vormen: gegevens over het doen en laten van de bestudeerde groep en gegevens over de reacties daarop van de onderzoekers en analytici. Omdat de kennis van het eerste soort gegevens afhankelijk is van het tweede soort, verdient die laatste categorie aparte aandacht. Als algemene noemer daarvoor gebruikt Devereux het begrip *tegenoverdracht*, dat staat voor het geheel aan reacties van de onderzoeker op het onderzochte. Het begrip is van Freud, die het overigens sporadisch gebruikt, maar die benadrukte dat de analyticus slechts zo ver komt 'als zijn eigen complexen en innerlijke weerstanden hem toestaan'. Leeranalyse is daarom een wezenlijk onderdeel van de opleiding en een voorwaarde voor de analytische praktijk.

Devereux demonstreert in zijn boek op analoge wijze dat een analyse van de tegenoverdracht in de mensenwetenschappen een onmisbaar onderdeel is van het onderzoeksproces. Omdat er geen neutrale positie bestaat en de onderzoeker altijd op enigerlei wijze betrokken is bij wat hij onderzoekt, valt een zekere mate van ego- en ethno-centrisme niet te vermijden. Dit te ontkennen is een vorm van afweer, die alleen maar kan leiden een vertekening van het materiaal; een vertekening die bovendien moeilijk te corrigeren valt, omdat ze berust op een loochening van de betrokkenheid waaruit ze voortkomt. Veel van wat methodologie heet, beschouwt Devereux daarom als een afweermechanisme, als ritueel gemanoeuvreer om pijnlijke vragen te omzeilen met een beroep op een fictieve objectiviteit.

... behavioral science data arouse anxieties which are warded off by a counter-transference inspired pseudo-methodology; this maneuver is responsible for nearly all the defects of behavioral science (Devereux 1978: 374).

Door net te doen alsof objectiviteit gewaarborgd is door een stappenplan te volgen, wordt een illusie gewekt die het werkelijke kennisproces kan blokkeren. Tegenover de schijnzekerheden van de methodologie stelt Devereux de stelselmattige analyse van de tegenoverdracht. Zo wordt de loochening van betrokkenheid teniet gedaan en kan een nieuwe bron van kennis worden benut: 'All research is self-relevant and represents more or less indirect introspection' (1967: 148).

Is de tegenoverdracht eenmaal onderkend als onderdeel van het onderzoeksproces, dan zijn er twee gevolgen mogelijk. Devereux bespreekt die verder niet, maar in de recente debatten over reflexiviteit zijn twee standpunten her-

kenbaar, die in verband kunnen worden gebracht met het proces van tegenoverdracht. Raakt de onderzoeker zo bevangen door de tegenoverdracht, zo gefixeerd op zijn eigen rol in de interpretatie dat het werkelijke object van studie uit het zicht verdwijnt, dan verzandt het doen van onderzoek in een subjectief relativisme. Reflexiviteit verwordt tot een narcistisch spel (Bourdieu 1993). Analyse van de tegenoverdracht kan echter ook worden gebruikt als middel tot kennisvorming, als een reflexief controle- en correctiemechanisme. Dat was ongetwijfeld wat Devereux voor ogen stond. Hem ging het niet om een subjectivering van het kennisproces, maar om een objectivering van het kennende subject. Distantie is bij hem alleen denkbaar als geanalyseerde betrokkenheid.

Bij de talloze voorbeelden die Devereux geeft, blijkt het steeds te gaan om een beperkt aantal mechanismen: verdringing, loochening, projectie, afweer, (des)identificatie, fascinatie. In sommige gevallen is er een samenhang met de disposities van de onderzoeker en diens individuele levensloop (zoals in het geval van de inhibities van de bovengenoemde antropoloog). In andere gevallen doet zich een samenhang voor met groepskenmerken als leeftijd, geslacht, klasse, nationale cultuur. Devereux wijdt aan die laatste categorie een apart deel van zijn boek en ongemerkt gaat zo de psychoanalyse van kennisvorming over in wat door anderen een socioanalyse is genoemd.

Daarmee komt hij dicht in de buurt van de opvattingen van Pierre Bourdieu. Diens *Méditations pascaliennes* (1997) is een recent voorbeeld van zo'n socioanalyse; het biedt een analyse van de scholastische dispositie en van de intellectualistische vertekeningen van de sociale werkelijkheid die daaruit voortvloeien (van de rationele keuze theorie tot aan de opvattingen van beroepslezers die zich de wereld alleen maar kunnen voorstellen als een tekst). Geheel in de geest van Devereux is reflexiviteit voor Bourdieu een instrument om 'meer wetenschap te produceren, niet om wetenschap teniet te doen. Het gaat er niet om wetenschappelijke ambities te ontmoedigen, maar om ze realistischer te maken' (Bourdieu & Wacquant 1992: p. 134).

Devereux noemde *From Anxiety to Method* zijn eerste boek (1978: 373). Hoewel het pas in 1967 verscheen, was hij aan de materiaalverzameling al in de jaren dertig begonnen. Aanvankelijk stond hem een grootse, wetenschapstheoretische verhandeling voor ogen. In het boek is die fantasie ook niet geheel verdwenen. De openingszin luidt bijvoorbeeld: 'My book's point of departure is one of Freud's most basic propositions, modified in the light of Einstein's conception of the source of scientific data' (Devereux 1967: p. xvi).

Gaandeweg zetten de case-studies hem echter op een ander spoor. De gevallen die hij bespreekt zijn zo gevarieerd en zo overvloedig dat zijn betoog iets

onontkoombaars heeft. Afzonderlijk is niet iedere *case* even overtuigend, maar bij elkaar genomen is het moeilijk om je aan zijn analyse te onttrekken. Wie Devereux's boek gelezen heeft, zal het doen van onderzoek nooit meer helemaal op dezelfde manier zien als daarvoor.

Literatuur

- Bachelard, Gaston (1938), *La formation de l'esprit scientifique: contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*, Paris: Vrin.
- Bourdieu, Pierre (1993), 'Narzissistische und wissenschaftliche Reflexivität', in E. Berg & M. Fuchs (Hrsg), *Kultur, soziale Praxis, Text*, Frankfurt: Suhrkamp.
- (1997) *Méditations pascaliennes*, Paris: Seuil.
- & Loïc Wacquant (1992) *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*, Amsterdam: SUA.
- (1978), 'The Works of George Devereux', in George D. Spindler (ed.), *The Making of Psychological Anthropology*, Berkeley: University of California Press, pp. 361-406.
- Elias, Norbert (1982), *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Vertaald door G. van Benthem van den Bergh en B. Jonker, Amsterdam: Meulenhoff.

George Devereux (1908-1985) werd geboren in joods gezin in een meertalig en multicultureel dorpje in Hongarije. Hij emigreerde in de jaren twintig met zijn ouders naar Frankrijk, waar hij eerst wis- en natuurkunde (1926-27) en daarna antropologie en oosterse talen ging studeren. Marcel Mauss en Lucien Lévy-Bruhl waren zijn eerste leermeesters. In de Verenigde Staten studeerde hij vervolgens bij Alfred Kroeber en Robert Lowie en promoveerde in 1936 in Berkeley. Langdurig veldwerk deed hij vooral onder indianen (Hopi, Mohave). Na verschillende onderwijs- en onderzoeksbanen, onder meer bij psychiatrische ziekenhuizen, werd hij in 1956 hoogleraar ethnopsychiatrie in Philadelphia. In de loop van de jaren zestig keerde hij naar Frankrijk terug, waar hij verbonden was aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Devereux is bekend geworden als een van de grondleggers van de ethnopsychiatrie en de ethnopsychanalyse. Toen hij geen gelegenheid meer had om zelf veldwerk te doen schreef hij vanuit ethnopsychologisch perspectief nog enkele studies over Griekse tragedies.